

Año LIII. urtea
131 - 2021
Urtarrila-ekaina
Enero-junio

FONTES LINGVÆ VASCONVM STVDIA ET DOCUMENTA

SEPARATA

Emakumearen irudia Axularren *Geron*

Enara San Juan Manso

Sumario / Aurkibidea

Fontes Linguae Vasconum. Studia et Documenta

Año LIII. urtea - N.º 131. zk. - 2021

Urtarrila-ekaina / Enero-junio

ARTIKULUAK / ARTÍCULOS / ARTICLES

Gulibarko aldaeraren inguruan (eta 3 – Txulapaingo azpialdaera: Elbarrena)
Koldo Artola 9

Garibairen errefracuetako *diago*: euskara, zakurrak eta ustekabeko beste
etimologia batzuk
Borja Ariztimuño López 47

Emakumearen irudia Axularren *Geron*
Enara San Juan Manso 61

Arrangoitzeko euskararen bilakaera Kanadara igorri gutun pribatu baten argitan
Maitena Duhalde de Serra 89

Dialekto-berdintzeari Lezamatik begira: adinaren, generoaren eta hizkuntz
jarrerren garrantziaz
Azler García-Palomino 113

Mabats hitzaren etimologia
Julen Manterola, Markel Lizasoain 147

Ohar etimologikoa: *golde*
José Ignacio Hualde 179

ERRESEINAK / RESEÑAS / REVIEWS

Censura y Literatura. Memorias contestadas
Nerea Eizagirre 195

*El Vocabulario Pomier. Edición y estudio de un diccionario manuscrito
anónimo euskera-español*
Nerea Fernández de Gobeo Díaz de Durana 199

*Gipuzkoa antzinaroan: hizkuntzak eta eremu linguistikoak onomastikaren
argitan*
Jose M. Vallejo 205

Sumario / Aurkibidea

VARIA

Gipuzkoa in antiquity: languages and linguistic areas in the light of onomastics

Luis Mari Zaldúa Etxabe

213

Idazlanak aurkezteko arauak / Normas para la presentación de originales /

Rules for the submission of originals

237

Emakumearen irudia Axularren *Geron*

La imagen de la mujer en el *Gero* de Axular

The image of woman in Axular's *Gero*

Enara San Juan Manso

Ikertzaile independentea

enarasanjuan@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3936-9369>

DOI: <https://doi.org/10.35462/flv131.3>

Eskerrak eman nahiko nizkieke, egindako iruzkinengatik, hala Iñigo Ruiz Arzalluz irakasleari nola aldizkari-riko ebaluatzaile anonimoei.

Jasotze data: 2021/01/20. Behin-behineko onartze data: 2021/03/12. Behin betiko onartze data: 2021/03/18.

LABURPENA

Lan honek *Geron* (Bordele, 1643) azaltzen den emakumearen ezaugarriak aztertzen ditu, bai eta horien tradizioa eta iturriak arakatu ere, XVI.-XVII. mendeetako beste lan batzuen argitan. Nahiz eta emakume prestua ere goraiatzten duen, izaki gaizto eta arriskutsu gisa irudikatzen du Axularrek, batik bat, emakumea. Irudi hori bat dator, oro har, garai hartan Espainian idatzitako literatura moral nahiz didaktikoan azaldu-takoarekin, baina, literatura horren baitan, zehazki, Juan de Torresen *Philosophia moral de principes* (Burgos, 1596) lanetik hartu zituen Axularrek –zuzenean ala zeharka, ez dakigu– emakumearen irudia eraikitzeko erabilitako hainbat aipu eta etsenplu.

Gako hitzak: Axular; emakumea; iturriak; literatura morala; generoaren historia.

RESUMEN

Este trabajo analiza y expone las características de la mujer descrita en *Gero* (Burdeos, 1643), así como la tradición y las fuentes de dichos rasgos, a la luz de otras obras de los ss. XVI-XVII. Aunque también alaba a la esposa honrada, Axular caracteriza a la mujer, sobre todo, como un ser perverso y peligroso. Esta imagen coincide, en general, con la que encontramos en la literatura didáctico-moral española de la época, pero, dentro de esa literatura, en particular, Axular tomó de la *Philosophia moral de principes* de Juan de Torres (Burgos, 1596) –no sabemos si directa o indirectamente– diversos pasajes que le permitieron caracterizar a la mujer.

Palabras clave: Axular; mujer; fuentes; literatura moral; historia de género.

ABSTRACT

This work examines the qualities of the woman described in *Gero* (Bordeaux, 1643), as well as the tradition and sources of those traits, in the light of other works of the 16th and 17th centuries. Although Axular also praises the virtuous woman, he characterizes her mainly as an evil and dangerous creature. This image generally coincides with the one we find in moral and didactic literature written in Spain at that time, but, within that literature, Axular created the image of woman by taking, in particular, several quotations and examples –whether directly or indirectly, we do not know– from Juan de Torres' *Philosophia moral de principes* (Burgos, 1596).

Keywords: Axular; woman; sources; moral literature; gender history.

1. SARRERA. 2. GEROREN IRAKURLE-ENTZULEAZ. 3. GEROKO EMAKUMEA. 4. KONTRARREFORMAKO LITERATURAKO EMAKUMEA. 5. JUAN DE TORRES AXULARREN ITURRI? 6. ONDORIOAK. 7. ERREFERENTZIAK.

1. SARRERA

Kontrarreformaren giro aszetiko eta moralista bete-betean, Eliza Kristauaren mezua zabaldu nahi izan zuen Axularrek euskaldunen artean, *Gero* (Bordele, 1643) liburua-
ren bidez. Bertan, alferkeriak, kolerak, haragiaren bekatuak eta gerotik gerora ibiltzeak
dakartzaten kalteez ohartarazten du urdazubiarrak, bekataria infernuko betiko kon-
denaziotik salbatze aldera¹. Eginbide horretarako, erretorikaren berezko baliabideak
erabiltzeaz gain (Salaberri, 1997), emakumearen irudikapen jakin bat egiten du Axu-
larrek.

Lan honetan, irudi horren azterketa bat egin nahiko genuke, Axularren garaiko beste
lan aszetiko-moral eta didaktiko batzuen argitan. Horrela bada, *Geroren* hartzailea-
ri buruzko atarikoaren ostean, *Geron* emakumeek erakusten dituzten nolakotasunen
berri emango dugu lehenik; ondoren, Axularrek zabalduko emakumearen irudi hori
testuinguratzen saiatuko gara, Kontrarreformako Elizak hedatutako eredu sozio-mo-
ralean emakumeak zeukan lekuari erreparatuta, bai eta *Geroko* emakumeak Espai-
niako literatura katolikoaren iruditerian dauzkan zenbait paralelo gogora ekarrita ere;
jarraian, Kontrarreformako literatura aszetiko-didaktikoaren baitan, Juan de Torresen
Philosophia moral de principes (Burgos, 1596) liburuan nahiz *Geron* jasotako emaku-
mearen inguruko aipu eta etsenpluak aztertuko ditugu, Torresen lana Axularren iturri
zuzentzat har daitekeen ala ez eztabaidatzeko; azkenik, aurreko ataletan erdietsitako
ondorioak bilduko ditugu.

1 *Geron* irudikatutako infernuaren ezaugarrien berri ematen du Arcocha-Scarciak (1999).

2. GEROREN IRAKURLE-ENTZULEAZ

Gero bezalako lan bat euskaraz egiteak zituen zailtasunen jakitun, argitaratutako lana hobetzeko gonbita egiten dio Axularrek irakurleari, «Irakurtzaileari» ataleko pasarte honetan²:

Baina, zeren komunzki hala eskiribatzea nola minzatzea, nori berea iduritzen baitzaika hoberenik eta ederrenik; eta ene haur ezpaita zurea bezala; ez, othoi, hargatik arbuia eta ez gaitz erran. Hunetzaz kontent ezpazara, egizu zuk zeure moldera, eta zure herrian usatzen eta segitzen den bezala. Zeren ez naiz ni hargatik bekhaitzuko, eta ez mutturturik gaitzez jarriko (Ax. 10).

Salaberriren (2000, 15. or.) arabera, «ezinbestean» elizgizonari zuzentzen ari zaio Axular lerro horietan –«nork horretaz jakingo, bestela? nork horretaz aritzeko asmoa?»–, nahiz eta pasarte irakurtzeko beste aukerarik ere baden; pentsa liteke, adibidez, pertsona laikoren batek ere har lezakeela *Geron* jorratzen den gaia bere moldera lantzeko ardura, edota, areago, *topos* erretoriko bat baliatzen ari dela pasarte horretan urdazubiarrak, eta, hortaz, ez dela nahitaez norbaiti hitz egiten ari. Nolanahi ere, liburuan, zeharka baino ez zaio zuzentzen Axular gizon erlijiosoari, «elizagizona»ren edota «apeha»ren jokabide egokia zein den aipatuta³; horren adibide da honako pasarte:

Ikhusazu zein gaizki den gizon ezkondua, bere emaztea utzirik, behar eztenarekin dabilana, eta bai hetarik izaiten den haurra ere. Bada eritasun hunez kutsatua gerhartzten den elizagizona are da gaizkiago eta galduago. Peril da halakoak ahaide probe guti ezkonduko duen, erremusinak bakhan eginen dituen. Zeren amorantea eginez gero, bere gogoia eta bihotza haren baithan ibentzen baitu, eta bere onak ere harekin gastatzen eta hondatzen baititu. [...] Emaztetan eztabilan apeha, emazu saindutzat; eta dabilana, hala dabilaino, emazu galdutzat. Beraz, hunelatan, prinzipalki elizagizonak eta presuna ezkonduak, baina gero begira bitezi bertze guztiak ere haragiaren lohian sartetik eta hidoiztatzetik. Zeren behin hidoiztatuz gero, jakin ahal dezakete ezen kaltiar eta sosegu gabe izanen direla; eztirela urriki gabe gerthatuko. Eta gero eta gero, zenbatenaz eta gehiago egonen baitira, hanbatenaz barrenago sarthuko, eta nekezago ilkitko eta garbituko direla (Ax. 239).

Izan ere, elizgizona ez beste irakurle-tipo jakin bat zuen urdazubiarrak buruan, erdi mailako kultura-ezagutzak izango zituena: «Eztut liburutto haur letratu handientzat egiten. Eta ez xoil deus eztakitenentzat ere» (Ax. 11). Mitxelena (1981, 272. or.) esanetan, «ikasiaz edo erdi ikasiaz izateak gutxienez kondizio bat eskatzen zuen, irakurtzen aski ongi jakitea», eta horrek, ezinbestean, *Geroren* irakurle-tipoa

2 Urgell Lázaro (2015) edizioa jarraituko dugu lan honetan. Bertan esandakoarekin bat eginda (Urgell Lázaro, 2015, XXXVII. or.) eta Axularren iturri zuzenak identifikatzeko beharrezkoa delakoan, ez ditugu aldatu edota normaldu *Geroko* aipuak eta erreferentziak, horiek okerrak direla egiaztatuta dagoenean ere.

3 Salaberrik (2000, 13. or., 10. oh.) gogoratzen duen bezala, Villasantek (1972, 50. or.) kontatzen du Lafittek galdetzen zuela *Geroko* hainbat irakaspen ez ote ziren eginik Sarako apaiz ez zintzoentzat. Alabaina, Mitxelena (1981, 272. or.) argi esaten du «liburu hori ez dela elizgizonentzat egina, laikoentzat baizik».

gizon gisa irudikatzen behartzen gaitu, Axularren garaian idatzizko hitza ez baitzen –salbuespen bakan batzuk alde batera utzita– emakumearen esku zegoen elementu kulturala (Burke, 1978/1991, 95. or. apud Salaberri, 2000, 11. or., 9. oh.)⁴.

Esan izan da, bestalde, irakurtzeko liburua izan arren, «belarriaren bidez hautemateko» egoki diruditen pasarte asko dituela *Gerok*, XVIII. mendera arte testu askorekin ohikoa izan zen bezala (Salaberri, 2000, 4.-5. or.). Aukera horrek, printzipioz, zabalik uzten du bidea emakumeren bat ere Axularren testuaren entzule izan zitekeela pentsatzeko; alabaina, argi dago, Axularrek «Emazte batekin bekhatutan zaudenean» (Ax. 244) edota «emazteak bere hitz leunaz, solhas garaziatsuaz, eztiar eta emeaz beretako-tuko zaitu» (Ax. 259) esaten duenean, «gizonari bakarrik zuzentzen» ari zaiola; hain zuzen, «haragizko bekatuak 'egiteko' gai den gizona»ri (Salaberri, 2000, 12. or.). Gizon-tipo horrengan pentsatuta ehunduko du, bada, Axularrek *Geron* erakutsiko duen emakumearen irudia.

3. GEROKO EMAKUMEA

Erdi Arotik zabaldutako eskema kanonikoak gizonarekiko harremanaren arabera sailkatzen zuen emakumea; alegia, ezkongabea, ezkondua, alarguna edota moja ziren emakumearen egoerak⁵. Axularrek ez du mojarik aipatzen *Geron*, ez eta alarguniki ere; ezkongabe edo ezkonduz denaz bezainbatean, berriz, *emazte* hitza erabiltzen du –185 aldiz– adiera hertsian nahiz zabalean, bai eta *emazteki* (Ax. 269), *esposa* (Ax. 262, 305, 354) eta *andre* ere –azken hori Antzinate klasikoko emakumeen inguruan aritzeko⁶–. Honela itzultzen ditu Villasantek (1973) termino horiek –*andre* hitza ez du hiztegian jasotzen–:

4 Emakume gehienek ez ezik, gizon askok ere eskura ez zuten aukera zen irakurtzen jakitea, populazioaren % 80 edo gehiago analfabetoa baitzen XVI. mendean (Cardaillac-Hermosilla, 1999, 177. or.). Hala ere, jakina da Erdi Aroaren bukaeratik Euskal Herriko andere noble eta moja euskaldunek bazekitela idazten; bereziki aipagarria izan liteke Joan Perez Lazarragakoaren eskuizkribuan jasotako zenbait olerkiren (B26-B33 Bilbao et al.-en [2020] edizioan; cf. Urkizu, 2005) egile izan litekeen Estibaliz Sasiolakoaren kasua. Espainiako literaturan ere egon ziren, XV. eta XVII. mendeak bitartean, emakume ikasi eta –nolabait– burujabeagoak; besteak beste, Teresa de Cartagena, Isabel de Villena, Florencia Pinar, Beatriz Galindo «La Latina», Luisa Sigea, Luisa Medrano edota Santa Teresa Jesusena. Alabaina, teologiaren esparruko liburuek emakumea emazte-lanen betetzera deitu zuten, edo, besterik gabe, bazter utzi (Souviron, 2018, 59. or.). Garai hartako emakumeek beren egoeraz pentsatzen zutena ezagutzeko iturri literarioek daukaten balioaz hausnartzen du Segura Graíñok (2001, 15.-16. or.).

5 Lauko eskema hori jarraitzen du, esaterako, Vigilek (1986/1994). Hala ere, ohiko banaketa horrek hainbat irizpide gainjartzen ditu –besteak beste, adina, egoera zibila eta baita funtzioa edo egoera soziala ere (Ortega-Sierra, 2012, 304. or.)–, emakumearen egoera ez baita, gizonen kasuan ez bezala, emakumeak gizararekiko duen posizioaren arabera ezartzen, baizik eta gizonarekiko harremanaren arabera (Cacho, 1993, 179.-180. or.; Martín Casares, 2002, 219. or.). Harreman horretan, Muguruza Rocak (2011, 198. or.), adibidez, bi eremu bereizten ditu Martín de Azpilcueta lanaren azterketan: batetik, familiartekoa (alaba, ama, emazte edo alargun gisa); bestetik, sexuala (birjina, emazte edo prostituta gisa). Emakumearen egoera sozio-familiarri eta funtzioari dagokionez, *ama*, *alaba* edota *etxeakoandre* bezalako terminoak ere badarabiltza Axularrek *Geron*; nolahi ere, aparteko ñabardurarik erakusten ez dutenez gero, bazter utziko ditugu lan honetan.

6 Hain zuzen, Demostenesen garaiko emakume greziar batez (Ax. 254), Neronen garaiko emakume prestu batzuez (Ax. 232), Aurelia eta Lenilla deritzen erromatar emakumez (Ax. 235) nahiz Erromako beste emakume anonimo batez (Ax. 252) ari dela erabiltzen du Axularrek hitz hori.

- (1) a. *emazte* «mujer en general; mujer casada».
 b. *emazteki* «mujer, individuo del sexo femenino».
 c. *esposa* «esposa».

Emakume *zintzoen* artean egiten zen ezkondu eta ezkongabeen arteko bereizketa. Baziren, ordea, Kontrarreformako Elizaren sexu-moralaren ikuspuntutik emakumetalde horretan lekurik ez zuten emakumeak; batik bat, prostitutak eta emagalduek, nahiz eta bestelakoak ere bazeuden: esaterako, tabernariak, eskaleak, artekariak edota, ohiko emakume ezkonduak ez izateagatik, sorgintzat hartutakoak (Roquero Ussía, 2019, 229.-265. or.; Torremocha Hernández, 2010, 237. or.). Talde horretakoak lirategi, bada, Axularrek aipatutako *emamuthiria* (Ax. 254) eta *amoranteak* (Ax. 178, 228, 232, 237, 238, 245, 246, 333, 376); horrela jasotzen ditu Villasantek hitzok:

- (2) a. *ema-muthiri* «mujer desvergonzada, insolente».
 b. *amorante* «amante, querida, concubina».

«Haragiaren bekhatuak» eta «amorio desordenatuak» egiten dituen kalteak azaltzen ditu Axularrek *Geroko* XXXI.-XXXIV. kapituluetan; kalte horiek dira adimendua itsutztea, ahaikoaz kontu ez egitea, juramenturik ez konpliztea, krudel bilakatzea eta sosegua galtzea. Hurrengo kapituluetan (XXXV.-XLIV), «haragiaren bekhatutik begiratzeko» bederatzi erremedio baino gehiago ematen ditu; besteak beste, orazioa, haragiaren gogoetei lekurik ez ematea, haragiarekiko plazeraren ondorio txarrak kontsideratzea edota mihiaz kontu edukitzea. Horrenbestez, gizona haragiaren bekatutik aldentzea helburu izanik, emakumearen irudi negatiboa azaltzen du, oro har, Axularrek *Geron* zehar; horren adibide dira emakumeari lotuta urdazubiarrak darabiltzan zenbait adjektibo, hala nola «gaixtoa» (Ax. 226, 227, etab.), «izorra» (Ax. 78), «gizakoia» (Ax. 237), «miaua» (Ax. 238) edota «eskalea» (Ax. 238). Hala ere, emakumearen ohitura gaitzesgarriak azaltzearekin batera, emakume «prestua»ren dohainak ere goraiatzen ditu, *Geroren* irakurleak emakumearen bertute horiek gogoan har ditzan.

Emakumearen nolakotasun gaitzesgarri eta kaltegarrien artean, berritsua eta losintxaria izatea da Axularrek askotan aipatzen duen ezaugarrietako bat. Urdazubiarraren arabera, emakumeak deabruak bidalitako sareak dira, berriketazaleak eta bazter-nahasleak, eta, horrenbestez, ez dago haietaz fidatzerik –are gutxiago, emakumea edota gizona ardoari emanak direnean⁷; hona hemen horren adibide batzuk:

Katon hark berak erraiten zuen, hirur gauzatarik bere mendean ahal bezanbat begiratu zela: emazteari bere sekeretuak fidatzetik, leihorrez ahal zihoakeiela, itsasoz joaitetik, eta egun guztian alfer egoitetik (Ax. 19).

7 Honela dio, esaterako, Axularrek (Ax. 264): «Emaztetako egiteko hunetan bere buruaz kontu ona eman nahi duenak, behar du jan-edanetik ere begiratu. [...] Zeren handiak baitira arnoak, guztiz ere emaztetan, egiten dituen kalteak; hain handiak, ezen ezpaita emazte edalea baithan zer fidaturik, eta ez gizon hordia baithan ere».

Deabruak anhitz sare badu ere arimen atzemaiteko, eztu batez ere hanbat atrapatzen, nola emazte gaixtoez, eta hek hedatzen eta paratzen dituzten artez, sarez, laxioez eta segadez (Ax. 226).

Ezta gauza preziatuagorik libertatea eta nabusitasuna den baino. Bada, hala bata nola bertzea galtzeintu amurus itsuak, emaztearen hitz ederrei eta mainei behatzen zaie-nak (Ax. 229).

Halatan, halaber, lehenagoko jentilek erakusteko zer aztura eta kondizino zuen emazte gaixtoak, pintatzen zuten lehoin bat emazte begitaratearekin. Zeren emazte gaixtoak lehenbizian lausengatzen eta balakatzen badu ere, ordea azkenean, lehoin goseak bezala, larrutzen eta desegiten baitu. Hargatik erraiten du Spiritu Sainduak: *Favus, enim, distillans labia meretricis, et nitidius oleo guttur eius. Novissima, autem, illius amara quasi absynthium* (Proverb. 5). Eztemozula konturik emaztearen balakuari eta enganamenduari (Ax. 235).

Bertzerik ezpaliz ere, bere amoranteak berak ekhartzen dio berri franko: nork zer dioen, nor nola mintzo den, direnak eta eztirenak garraiatzen derautza. Zeren halakoak hartako dira on, eta ez bertzetako. Han da munduko elha-berri, erran-merran eta nahasteka guztia (Ax. 237).

Lausengaria ez ezik, gezurtia ere bada emakumea:

Lehenbiziko gezurra, lehenbiziko emazteak erran zuen. Galdegin zeraukanean deabruak Ebari, ea zergatik etzuen jaten parabisuaren erdian zegoen zuhaitz eder haren fruitu eder hartarik, ihardetsi zuen: *Ne forte moriamur* (Genes. 3). «Eztut jaten, zeren erran baiteraut Jainkoak, baldin jaten badut, benturaz hilen naizela». Eta, alabaina, Jainkoak etzioen halakorik erran; etzioen benturarik aipatu. Garbiki eta segurki erran zioen, jaten zuen egun berean hilen zela [...]. *Benturaz* hura Ebak berak berretu eta iratxeki zeraukan (Ax. 48).

Baita adulteriogilea eta gizakoia ere:

Emazte ezkondu batek, bere senharraz bertzerekin, eta ezkondu gabeak ere behar eztenarekin, bekhatu egitera deliberatzen dutenean, ezkondua orhoitzen da bere senharraz, eta bai ezkondu gabea ere izorratzeaz, eta ethor ahal dakidikaion desohoreaz eta kalteaz. Ordea, hargatik, benturatzen dira bata eta bertzea ere, erraiten dutela: «Benturaz senharrak eztu jakinen», «Benturaz ez naiz izorratuko» (Ax. 48).

Horrelako emakumeak, gainera, zekena eta ondasun-zalea izan ez ezik, senarrari onartzen ez diona onartzen dio amoranteari:

Zeren amorantea, eta guztiz amorante miaua eta eskalea, huntz adarra bezala da. Huntzak inguratzen du zuhaitza, besarkatzen du, edoskitzen du, eta azkenean ihartzen du. Hala bada, amoranteak biphiltzen du, larrutzen du, ariman eta gorputzean ihartzen du (Ax. 238).

Ikhusiko duzu emazte gaixto bat, hasten dela oihuz, heiagoraz, deihadarrez eta atzapartaz, zeren bere senharrak, soberaniak gainez eginik, behar-ondoko bat eman dioen. Baina bere amoranteak, bere plazereko dadukan gizon gaixto batek, burua hauts badiazo ere, ixil pairatzen du; eroririk edo bertzela hartu duela ederztatzen du (Ax. 333).

Hori dela eta, gizonaren bekatu-eragile nagusietako bat da emakumea, batez ere emakumea ederra bada eta gizona, berriz, «putaner» edo «emakoia». Askotan, gainera, haragizko bekatuetara ez eze, bestelako ekintza deitoragarrietara ere bultza dezake emakumeak gizona; adibidez, erailketara, Herodes eta Dabid erregeei gertatu bezala:

Herodes, izen hunetako lehenbiziko errege jentil hark hil zuen Mariamnes bere emaztea kolera, jelsiaz, goganbehar batez, eta hain arinki, laburki eta lehiatuki, non munduak jakin zueneko, egin baitzen kolpea (Ioseph., *li. antiq. iudaicarum*, cap. 9). Baina gero kolera hotzturik eta hobeki informaturik, jakin zuenean egia, eta izan segurantz haren gabe hil zuela, hain dolutu eta atsekabeztatu zen, eta ethorri zoratzeke pontura, non gero bere etxeko zokho guztietan, bere izenaz deitzen zuela, bere emaztearen bilha oihuz baitzebilan: hartan bere leheneko erhokeriaren gainera bertze bat, are handiagoa, egiten zuela (Ax. 200).

Errege Dabid, lehen hain saindu, bihotzbera eta miserikordios zena, eta bere etsaiei ere bethi ongi egiten eta barkhatzen hari zeiena, egin zen azkenean hain diferent, non Urias, bere adiskide maitea eta kapitain leiala, haren emazteaz gozatzeagatik hilarazi baitzuen (Ax. 234).

Errege Dabitek bertzeren emaztearekin bekhatu egin zuenean, eta bekhatu haren estaltzeagatik emazte haren senharra hil arazi zuenean (Ax. 338).

Bitzita galtzeraino ere eraman dezake emakumeak gizona; horren adibide, Asirioen erregea:

Hala galdu zituen bere libertatea, nabusitasuna, eta bai azkenean bizia ere asirioen errege batek, Semiramis, izen hunetako bigarren, emazte eder famatu hura zela kausa. [...] egin zioen emazte gaixtoak othoitz erregeri, arren, denbora aphur batez, bortz egunez, eman ziazola bere zuen eskua eta botherea, bitartean utz zezala erresuman manatzera. [...] «Eztemozula emazteari zeure duzun eskua eta botherea, nahi ezpaduzu zeure burua ahalketan ikhusi». [...] Eta hain aitzina iragan zen egitekoa, non ikhusi zuenean emazte gaixtoak nola zen obeditua, manatu baitzuen errege berari burua edeki ziazotela (Ax. 229).

Eta gizon eta emakumeen rola iraultzeko gaitasuna ere badu emakumeak; izan ere, gizonaren meneko izan beharko luke emakumeak, eta ez, ordea, alderantziz:

Zyro enperadore handi hura, hain itsutu eta ergeldu zuen Apama bere amoranteak, non hartaz nahi zuen guztia egiten baitzuen (Ioseph de Antiq., lib. 11, cap. 3). [...] Amorantea zen nabusi: no zen tho, emaztea gizon, oiloa oilar (Ax. 228).

Gizona delarik ordenatua emaztearen jaun eta nabusi izaiteko, guztiarekin ere, amorio itsuak, haragiaren aphetitu desordenatuak hausten du ordenantza haur; gizona egiten du emaztearen muthil eta azpiko (Ax. 229).

Axularrentzat, beraz, isila –eta ez berbatia edo losintxaria–, zuhurra eta arduratsua –eta ez gezurtia–, apala eta xumea –eta ez zekena–, fidela eta kastoia –eta ez gizakoa edota gizonaren bekatu-eragilea– litzateke, batez ere, emakume zintzoa. Horretaz gain, etxean geratzeko eta etxeko lanak egiteko joera erakutsi beharko lituzke:

Ongi heldu da puntu hunetara emazte prestuaz Spiritu Sainduak dioena: *Quaesivit lanam et linum, et operata est consilio manuum suarum* (Prov. 31). «Bilhatu zituen ilea eta lihoa, eta biak bere eskuz landu eta obratu zituen» (Ax. 262).

Bai eta gizonen gehiegikeriak etsipenez jasan ere, Susanak, Joakinen emazteak, egin zuen bezala⁸:

Susana emazte saindu hark nahiago zuen jende gaixto batzuen eskuetan erori, Jainkoaren miserikordiaren menean baino. [...] Susana zen bekhatu egin gabea [...] Ordea, nehor bekhatu egin gabea denean, nola baitzen Susana, hobe da egitekoen alde hunetarik egitea, hobe da gizonekin ihardukitzea, eta hetarik ethor ahal daki-dikaion kalteari igurikitzea, ezen ez Jainkoa baithan eta haren miserikordian fidaturik bekhatu egitea (Ax. 96).

Hortaz, «emazte gaixtoa» saihestu behar du gizonak eta «prestua», ordea, zaindu; izan ere, emazte zintzoa uztekotan, harekin izandako hurrei ere bizkarra emango lieke gizonak:

Baina gero nahi nuke jakin: gizon ezkondua bere emazte prestua utzirik, zerk hala, behar eztenaren hartzera itsutzen du? [...] Bethierekoak higuintza emaiten du, alda nahia ekhartzen du. Nola gizon ezkonduak bethiere baitu bere emaztea bere eskuko, bereaz frankia eta bertzerenaz eskasia, eta eskas den gauza, maitaro eta jarraikiz izaiten dena baino desiratzenago eta gozoago iduritzen baita, halatan presuna ezkondua berea utzirik, bertzerenera lehiatzen da, alda nahitzen da eta handik galtzen da. [...] Zeren amorantea eginez gero, harengana egotzen du bere gogoa, harekin gasta-tzeintu bere onak; handik harat bere emazteari eta harenganik izan dituen hurrei gibela emaiten deraue. [...] Iklusazu zein gaizki den gizon ezkondua, bere emaztea utzirik, behar eztenarekin dabilana, eta bai hetarik izaiten den haurra ere (Ax. 238-239).

Eztuzu nahi emazte gaixtoa, ez seme gaixtoa, ez zerbitzari gaixtoa, ez athorra gaixtoa, eta ez azkenez goiti zapata gaixtoa ere (Ax. 360).

8 Emakume prestuaren adibide gisa, beste bi pasartetan ere aipatzen du Axularrek Susana: «Hala faboratu zuen [Jainkoak] Susana, Lege Zaharreko emazte prestu hura ere, bere senharraz bertzerekin izan zela falsoki akhusaturik, harriz jokatzera zeramatenean» (Ax. 86); «Susana, Lege Zaharreko emazte prestu hura, bere senharraz bertzerekin izan zela falsoki akhusaturik harriz jokatzera zeramatenean, galdutzat zedukan mundu guztiak» (Ax. 293).

Bereziki ankerra litzateke Ingalaterrako Henrike VIII.aren kasua, emazte prestua uzteaz gain, alaba bastartarekin ezkondu baitzen:

Hala Henriko, izen hunetako zortzigarren, Ingalaterrako erregeak ere, bere emazte prestua utzirik, bere alaba bastarta, bertzeren emazteaganik egina, hartu zuen emazte. Eta handik bere burua eta bere erresumako giristinotasun guztia galdu zituen (Ax. 233).

Horrela bada, «amorantia» ekiditen laguntzeko emandako erremedioen artean, emazte gaiztoei muzin eginda galbidetik ihes egiten jakin zuten zenbait gizon eredu-garriren etsenpluak aipatzen ditu Axularrek; esaterako, Demostenesena eta Ziroyena:

Kontatzen du Aulo Geliok Korintioko herrian zela Lais zeritzan emazte eder bat, fama-tua, amoltsua, plazer egilea eta bere ofizioaren baliatzen ongi ziakiena (Aul. Gelits. lib. 1, cap. 3). Bada, egun batez Demostenes filosofo handi hura emazte haren aldetik iragaiten zela, kilikatu zen, ernatu zen, linburtzen hasi zen; eta galdegin zioen Lais berari, ea zenbana saltzen zen fruitua, zer balio zuen merkatalgoak. Eta alegerarik, ustez ezen ihizia sarean zuen, eskatu zeikan suma handi baten, gehiago borzehun ezkuturen baino: handiari handiki. Demostenek aditu zuenean emamuthiriaren demanda, ihardetsi zioen, ez uste bezala: *Ego poenitere non tanti emo* (Plutarc. in *Apho-tho*). «Eztut nik urrikitzea edo urrikia horrein garastia erosten» (Ax. 254).

Ziroyen soldaduek, hartu zituztenean asirioen jendeak eta onak, ediren zuten bertze presoeren artean Pantea ederra, errege Abradaten emaztea. Eta eman zioten berehala aditzera errege Ziroyi, emazte haren edertasuna nolakoa eta zein abantailatua zen. [...] Orduan ihardetsi zioen erregeek hala erraile hari: «Bada, arrazoin horren beronengatik eztut ikhusi nahi. Zeren, baldin behin libreki ikhusten badut, beldur naiz bigarreneko gathiba nadin, eta neure desira desordenatuak behar eztena eragin diazadan» (Ax. 257).

Bibliak ezartzen du, besteak beste, Axularrek zabalduetako emakume gaizto eta presuaren irudia, bai eta emakumearen beraren erruari egotzi ere emakumeak gizonari zordion mendekotasuna⁹. Horrenbestez, gainerako egile kristauek bezala, urdazubiarrak Biblian bilatzen du zabaldu nahi duen emakumearen irudiaren justifikazioa.

Testamentu Zaharreko lehen liburuko pasarte haxe aukeratzen du Axularrek *Gero* hasteko:

Gure Jaungoikoak, munduko bertze gauza guztien ondoan, gizona bera, beregainki, bere imajinara eta idurira, batere bekhaturik eta bekhaturen kutsurik ere gabe,

9 Aipagarriak dira, esaterako, *Esaera Zaharren* liburuan emakume lotsagabe eta adulteriogilearen (*EsZ.* 5:1-14 eta 6:20-35) nahiz etxeakoandre jatorraren (*EsZ.* 31:10-31) inguruko pasarteak. Nolanahi ere, jakina da kristautasunean ez ezik, emakume –edota emazte– zintzoak eta gaiztoak kontrajartzea ohikoa dela Antzinateko literaturetan ere, hala nola kristautasuna ez beste erlijioetan; gai horretan sakontzen du Yalomek (2001/2003).

anhitz donu, dohain eta abantail suertez dotaturik egin zuenean, ibeni zuen berehala lurra zuen parterik eta aurkientzarik hoberenean, lurreko parabisuan, lekhu plazerez bethean. Eta manatu zuen lant zezala, labora zezala, eta begira ongi parabisu hura. *Posuit eum in paradiso voluptatis, ut operaretur et custodiret illum* (*Genes.* 2) (Ax. 12).

Eta, hain zuzen, *Genesiko* pasarte horren ostean azaltzen du liburu sainduak Jainkoak Adani jakinarazi ziola paradisu edozein arbolaren fruituak jan zitzakeela, Zientziaren Arbolarenak salbu, hilkor bilakatuko baitzen hori eginez gero. Ondoren, Jainkoak emakumea sortu eta sugeak –«deabruak», Axularren hitzetan– Eba engainatu zuen, Ebak hari gezurra –gizakiaren «lehenbiziko gezurra»– esan baitzion; jakina da jarraian gertatutakoa: emakumeak fruitu debekatua hartu, Adanekin partekatu eta gizaki oro galbidera kondenatu zuen. Honela ematen digu horren berri Axularrek, *Geroko* beste bi pasarteotan:

Erran zerauean deabruak gure lehenbiziko aita-amei: *Nequaquam moriemini* (*Genes.* 3), «Etzarete hilen», sinhetsi zuten berehala, eta sinhetsi ere kolpe batez, osoki, dudatu gabe. Eta denbora hartan etzen hain miresteke hala sinhestea. Zeren nola baitziren munduko lehenbizikoak, etziakiten oraino heriotzearen berririk, etzuten nehor hiltzen zela ikhusi, eta halatan, erraxki enganatu zituen (Ax. 42).

Lehenbiziko gezurra, lehenbiziko emazteak erran zuen. Galdegin zeraukanean deabruak Ebari, ea zergatik etzuen jaten parabisuaren erdian zegoen zuhaitz eder haren fruitu eder hartarik, ihardetsi zuen: *Ne forte moriamur* (*Genes.* 3). «Eztut jaten, zeren erran baiteraut Jainkoak, baldin jaten badut, benturaz hilen naizela». Eta, alabaina, Jainkoak etzioen halakorik erran; etzioen benturarik aipatu. Garbiki eta segurki erran zioen, jaten zuen egun berean hilen zela; erran nahi du, mortal egingen zela, hil-kizun izanen zela. *In quocumque, enim, die comederis ex eo, morte morieris* (*Genes.* 2). *Benturaz* hura Ebak berak berretu eta iratxeki zeraukan, eta berretura eta iratxetura hartaz, bere burua eta guztiok ere galdu ginituen (Ax. 48).

Fruitu debekatua jan ostean eta Jainkoarengandik ihes egin nahian, zuhaitz artean gorde ziren Adan eta Eba, jakin baitzekiten egindakoa bekatu zela:

Adanek bekatu egin zuenean, eta sentitu Jainkoak deitu nahi zuela, ihes egin zuen, gorde zen. Eta zergatik gorde zen? Othe ziakien zer nahi zioen Jainkoak? Bai, baziakien (dio San Agustinek). Eta nondik ziakien? Bere konzientziak erranik. *Neque alium obiurgatorem habebat et testem peccatorum* (*August. Hom. 17 in cap. 3 Gen., t. 1*). Etzuen bertze lekhukorik, eta ez akhusatzailerik, bere konzientzia baizen; baina hura zuen asko. Eta halatan, berak bere buruz, bere falta ezaguturik eta hobendun zela nabarbandurik, estalgunea bilhatu zuen. Hargatik erraiten du San Isidorok: *Nunquam securus est reus animus; mens, enim, malae conscientiae, propriis agitur stimulis* (*Isidor. lib. 2 Seliloq.*). Presuna hobenduria, faltatsua, ezta behin ere segur, zeren bere konzientziaren ezproinak bethiere kolpeka hari baitzaitza (Ax. 283).

Jainkoak galdetuta, Ebari egotzi zion errua Adanek:

Eta zeren ezpaitzuen [Adanek] behar zen bidean kofesatu, baina desenkusatu eta ederztatu nahi izatu baitzuen, erraiten zuela ezen bere emazteak eragin zeraukala, halatan parte bat bedere, hanbat kalte eta damu errezibitu zuen (Ax. 337).

Ebak, berriz, sugeari. Jainkoak, orduan, hirurak zigortu zituen: sugea, lurretik arrastaka ibiltzera eta emakumearen betiereko etsai izatera kondenatu zuen; emakumea, oinazera eta gizonaren meneko izatera; gizona, azkenik, lan nekezera eta heriotzara. Eta, ondoren, paradisuatik kanporatu zuen gizakia.

4. KONTRARREFORMAKO LITERATURAKO EMAKUMEA

Elizako Doktoreek, emakumea gizonaren gaitzen erruduna zela azpimarratuta, ezinbesteko iritzi zioten emakumea gizonaren mende egoteari (ik., esaterako, San Agustín, *De civitate Dei* 14:11 eta *Quaestiones in Heptateuchum* 1:153), eta Erdi Aroan, jatorrizko bekatuari kutsu sexuala emanda (Le Goff & Truong, 2003/2005, 12.-13. or.), indartu egin zen emakumearen eta lizunkeriaren arteko lotura. Neurri handi batean emakume bekatariaren irudi horri aurre egiteko, aszetismora jo zuten Europa osoko zenbait emakumek, hala nola Santa Angela da Folignok (1248-1309) –eta, berandua-go, baita Santa Caterina da Genovak (1447-1510), Santa Teresa Jesusenak (1515-1582) edota Santa Maria Maddalena de’Pazzik (1566-1607) ere¹⁰–. Alabaina, garai hartan, orduko miseriarri eta ziurgabetasun sozioekonomikoari aurre egiteko ihesbidea zen sexua eta, Erdi Aroan Eliza katolikoaren ideiak gailendu baziren ere, ohikoa zen herri-tarrek naturaltasunez jardutea haragiari lotutako egoeren inguruan; horren lekuko, jokabide lizunak zigortzeko han-hemen emandako lege eta agindu ugariak (Iziz & Iziz, 2016, 116.-126., 157.-223. or.)¹¹.

Horrela bada, moral sexualari dagokionez, 1545. urtean hasitako Trentoko Kontzilioak ekarri zuen inflexio-puntu nagusia; Kontrarreformaz geroztik, Elizari aitortu zitzaion ezkontzak onartzeko edo debekatzeko boterea –ordura arte, nahikoa izan ohi zen ezkongaien arteko ezkon-hitza–, eta, horrekin batera, ezkontzak berrezartzeko, prostitutak erbesteratzeko, ezkontzaz kanpoko harreman sexualak ezabatzeko eta ohaide-tzak debekatzeko kanpaina abiatu zuten orduko predikari katolikoek¹². Horrenbestez, XVI. mendera arteko tratatu moralen kezka nagusia zekenkeria eta diruarekiko grina

10 Euskal Herrian, Donostiako San Bartolome komentuko sor María de San Pedro y Amatraysn mojarren kasua aipa genezake (Roquero Ussía, 2019, 310.-311. or.).

11 XVII.-XVIII. mendeetan gertatutako antzeko kasuen berri ematen digu Roquero Ussiak (2019, 214.-225. or.).

12 Trentoko Kontzilioaren 1563ko XXIV. batzarreko *Tametsi* delako dekretuak ezkontza elizaren aurrean (*in facie ecclesiae*) egin beharreko erritua zela ezarri zuen, eta baliogabetu zituen, hortaz, apaizak be-deinkatu gabeko ezkontzak edota, besterik gabe, ezkontzarik gabeko bizikidetzak-ohiturak. Bestalde, Trentoko Kontzilioak ezkontzideak aukeratzeko askatasuna aldarrikatzen bazuen ere, XVI. mendetik aurrera ere ohikoak izan ziren familien arteko estrategien arabera hitzartutako ezkontzak (Roquero Ussía, 2019, 45., 155. or.).

izan bazen ere, lizunkeria eta haragizko bekatuak izan ziren Kontrarreformaz geroztik idatzitako lanen arretagune garrantzitsuenak (Muguruza Roca, 2011, 205.-206. or.; Torremocha Hernández, 2010, 132. or.).

Garai hartan, ezkontza zen –apaizgotzaz landa– gizonezkoen egoera ideala, bai bostere zibilaren bai Elizaren ikuspuntutik. Emakume gehienek ere ezkondu nahi izaten zuten (Vigil, 1986/1994, 78. or.); izan ere, neskazahar geratzea ez zen borondatezko hautua, eta, ezkontzaz harago, gurasoei –edo bestelako senideren bati– zerbitzatzea edo moja joatea ziren emakumeak zeuzkan aukera bakarrak¹³. Hala ere, adulterioa oso zabalduta egon zen; batik bat gizonen aldetik. Zenbait elizgizonek ere emakumeekin asetu zuten beren sexu-grina, dela noizbehinkako harremanen bidez, dela luzaroko ohaidetza-harremanen bidez¹⁴; apaizen moral bikoitz horren inguruan, honela mintzatu zen Pierre de Lancre Nafarroa Behereko inkisidorea *Tableau de l'inconstance des mauvais anges et démons* (Paris, 1612) liburuan:

Le cabaret, la dance, les habits, le ieu de la bale par les rues, l'espee au coste, la demipique en la main, se promenant dans le vilage, ou allant aux festes des parroisses, ne leur sont en reproche. Aller aux veux seuls, à nostre Dame d'Iron, et par tous autres lieux dans les païs, accompagnez de trois ou quatre belles filles, sont choses communes et aux Prestres Nauarrois qui son sur la frontiere, et aux nostres comme nous auons veu plusieurs fois (Lancre, 1612, 417. or.).

Gizartean –eta, batez ere, gizonen artean– zabaldutako bizimodu lizunkoi horrek bat egin zuen Kontrarreformaren osteko predikarien grina aszetikoarekin. Orduko elizgizonek Elizak ezarritako ordenaren arabera arautu nahi izan zituzten emakume eta gizonen arteko harremanak eta ezkontzaz kanpoko edozein maitasun-harreman bekatuzkotzat jo zuten (Vázquez García & Moreno Mengíbar, 2006, 352. or.). Horrenbestez, etxeko esparruari eragiten zioten jokabide-arauak ezarri zituzten, senarraren eta emaztearen arteko desorekan oinarritutako erudia oinarri.

Zeregin horrek emakumearen irudi jakin bat gizarteratzea eskatzen zuen, ez nahitaez errealtateari egokitutakoa, ezpada predikariek ikusi nahi zutena; hots, Eliza katolikoak eredugarritzat jotzen zuen emakume otzanarena (Burrieza Sánchez, 2005; Morant Deusa, 2005; Torremocha Hernández, 2010; Vigil, 1986/1994). XVI. eta XVII. mendeetako literatura aszetikoak amaren rola bigarren mailan utzi eta emakumea emazte bezala agertu zuen batez ere. Oro har, literatura erlijioso horrek emakumearen inguruan egindako kontzeptualizazioa ez zen positiboa izan, baina,

13 Euskal Herrian, emakumeak onartzen zituzten hainbat erlijio-ordena egon ziren: klaratarrena zen nagusia, baina, horretaz gain, baziren, besteak beste, karmeldarrena, dominikanoena, errekoletoen eta zistertarrena (Roquero Ussía, 2019, 299. or.). Nolanahi ere, ezagunak dira gizonezkoen jantziak nahiago izan zituzten zenbait moja edota santa; esaterako, Kataliana Erauso –haren inguruko lanen artean, ik., berriki, García (2015); beste moja trabestitu batzuen kasuak aipatzen ditu Torremocha Hernándezek (2010, 341. or.)–.

14 XVI. mendean, Inkisizioak «solizitazio» izeneko delitua –alegia, elizgizonek beren pasioak asetzea beren autoritatea erabilita– jazarri zuen, nahiz eta prozesu horiek isun txiki batekin bakarrik amaitu ziren gehienetan (Iziz & Iziz, 2016, 223. or.).

era berean, gaitzesten eta gutxiesten zuen izaki hari jokabide eredugarria erakustea eskatu zion; alegia, muturreko jokabideak egotzi zizkion emakumeari eta, haren inperfekzioak agerian jarri zituen arren, emakumearen gain utzi zuen gizonaren erreakzioak kontrolatzeko ardura. Elkarren kontrakoak ziren emakumearen bi irudi zabaldu zituen, hortaz: bata gaizkiaren pertsonifikazioa –bekatuaren objektu nahiz subjektu gisa–; bestea, berriz, ongiarena –ezkon-harremana onbidetik eramango zuen emazte modura–. Irudi bikoitz horren baitan emakumeak gizonari zor zion mendekotasuna justifikatzeko, emakumearen erruduntasunean eta haren izaera arduragabearen oinarritutako diskurtsoari heldu zion, emakumeen gaitasun intelektuala nahiz hauskortasun psikologikoa agerian jartzen zituzten teorizazioak ehunduta (Martí, 2010, 122. or.).

XVI. mendearen amaierako eta XVII.aren hasierako Espainian, beren goren aldia jo zuten emakume zein gizon kristauaren jokabidea arautzen zuten hezkuntzatratatuek. Emakumeari zuzendutako artetik, Teologian doktore zen Luis de Leónen *La perfecta casada* (Salamanca, 1583) da –María Varela Osorio lehengusinari egindako ezkon-oparia– ezagunenetakoa, nahiz eta antzeko tratatu andana aipa daitekeen –tartean, lehenagoko batzuk ere–; esaterako, Hernando de Talaveraren *De cómo se ha de ordenar el tiempo para que sea bien expendido. Avisación á la virtuosa é muy noble señora doña Maria Pacheco, Condesa de Benavente, de cómo se debe cada día ordenar é ocupar para que expienda bien su tiempo* (Granada, c. 1496) edota Gaspar de Asteteren *Tratado del gouierno de la familia y estado de las viudas y donzellas* (Burgos, 1597) liburuak¹⁵. Gizonari zuzendutako artean, berriz, Francisco de Osunaren *Norte de los estados. En que se da regla de bivar a los mancebos y a los casados e a los biudos, y a todos los continentes* (Sevilla, 1541) lana aipa genezake, besteak beste.

Zeharkakoagoa den modu batean bada ere, *Geron* bezala, teologia moralaren inguruko garaiko bestelako lanetan ere –alegia, predikazio- eta otoitz-liburuetan, konfesio-eskuliburuetan, sermoietan, gutun-bildumetan nahiz gizonezkoei zuzendutako pedagogia-lanetan– aurkituko ditugu emakumearen ezaugarrien eta betebeharren inguruko

15 Erasmok edota, Ingalaterrako Henrike VIII.aren emazte Aragoiko Katalinari eskainitako *De institutione feminae christianae* (Anberes, 1523) liburuan, Luis Vivesek defendatutako ideia asko jaso zituzten lan horiek (Vigil, 1986/1994, 107. or.). Etxekoandre jatorriari eskainitako Bibliako *Esaera Zaharren* liburuko pasartea (*EsZ.* 31:10-31) legoke emakumeei zuzendutako *ezkontzaren literatura* kristau horren oinarrian (Brandenberger, 1996), Leónnek (1583/2008, «A doña María Varela Osorio» kap.) aitortzen duen bezala: «Pues, entre otros muchos lugares de los Divinos Libros que tratan desta razón, el lugar más propio y adonde está como recapitulado o todo o lo más que a este negocio en particular pertenesce, es el último capítulo de los Proverbios, adonde Dios, por boca de Salomón, [...] con gran hermosura de razones pinta acabadamente una virtuosa casada, con todas sus colores y partes, para que las que lo pretenden ser, y débenlo pretender todas las que se casan, se miren en ella como en un espejo clarísimo, y se avisen, mirándose allí, de aquello que les conviene para hacer lo que deben». Protestantismoaren munduan ere, antzeko ideiak jaso zituen, esaterako, Luterok bere *Katiximan* –familia luteranoen ohiko irakurgai izan zen liburu hori– (Yalom, 2001/2003, 125. or.). XVII. mende bete-betean eta aurrerago, nahiz eta neurri apalagoan, emakume zintzoaren hezkuntza eta bizi-ohiturak arautu nahi zituzten lanek ez zuten etenik izan: Euskal Herrian, aipagarria da Joakin Lizarragaren *Ezkontzari buruzko tratatua*, 1782koa (Apecechea Perurena, 1978, 1979, 1981, 1982, 1985, 1987, 1990); espainolez argitaratutako beste adibide batzuen inguruan, ik., adibidez, Candau Chacón (2011, 2015).

ideiak; adibidez, Antonio de Guevararen *Reloj de príncipes* (Valladolid, 1529) eta *Epístolas familiares* (Valladolid, 1539), Martín de Azpilcuetaen *Manual de confesores y penitentes* (Coimbra, 1553) eta *Compendio del Manual de confesores y penitentes* (Valladolid, 1586) edota Francisco Farfánen *Tres libros contra el pecado de la simple fornicacion. Donde se auerigua, que la torpeza entre solteros es peccado mortal, segun ley diuina, natural, y humana. Y se responde a los engaños de los que dizen que no es peccado* (Salamanca, 1585) lanetan¹⁶.

Literatura aszetiko-erlijioso horretan erruz zabaldutako ideietako bat da ezkontideek zerua irabaziko dutela beren ezkon-beharrak ondo betez gero¹⁷:

Dice Cristo en el Evangelio que cada uno tome su cruz; no dice que tome la ajena, sino manda que cada uno se cargue con la suya propia. No quiere que la religiosa se olvide de lo que debe al ser religiosa, y se cargue de los cuidados de la casada; ni le place que la casada se olvide del oficio de su casa y se torne monja. El casado agrada a Dios en ser buen casado (León, 1583/2008, «A doña María Varela Osorio» kap.).

Gizonak adulterioari ihes egin beharko lioke, beraz:

Nos veda N. Señor toda copula carnal, fuera de legitimo matrimonio, y por esso toda tal copula es peccado mortal. [...] Ni lo escusa la ignorancia desto, ni el pensar, que no es peccado conocer mugeres publicas. [...] Ni el miedo, o amenazas de muerte, o de infamia, o que por verguença no oso vozear, o porque vozeando se seguiria gran escandalo. Ca basta la voluntad, o consentimiento constreñido, para incurrir en culpa (Azpilcueta, 1553/1554, 110. or.).

Y luego aconsejandole [Salomón a su hijo], que si ha de conocer muger, sea la suya propia (Farfán, 1585, 226.-227. or.).

Eta emakumeak, berriz, emazte gisa, leialtasunaz gain, mendetasun osoa zor dio gizonari; batik bat, Ebak Adan engainatu zuelako:

16 Haragiaren bekatuaren kontra borrokatzeko tresna gisa aurkezten du Salamancako katedraleko kanonigo Farfánek Felipe II.ari eskainitako lan hau, predikari eta konfessoreentzako erabilgarriak izan litezkeen etsenplu ugari jasota; nolana ere, izenburua gorabehera, prostituzioa onartzeko agintariek hartutako erabakia defendatzea du xede liburuak (Zafra, 2009, 10. or.). Antzeko beste lan bat ere argitaratu zuen Farfánek: *Regimiento de castos y remedio de torpes. Donde se ponen XXVIII remedios contra el pecado de la torpeza, y por otras tantas vias se exhorta el christiano al amor de la castidad* (Salamanca, 1592).

17 Jarraian jasotzen ditugun aipuetako batzuk –eta antzekoak– ohikoak dira Kontrarreformako literaturaren inguruko bibliografian; ik., besteak beste, Martí (2010), Martín Casares (2002), Muguruza Roca (2011), Torremocha Hernández (2010) eta Vigil (1986/1994).

Ca el día que fuisteis ayuntada al marido en el estado matrimonial, ese día perdisteis vuestra libertad. Porque no solamente tomó el marido el señorío de vuestro cuerpo, como vos tomastes el suyo, mas sois subjeta a él y obligada a vos conformar con su voluntad en todo lo que no fuere pecado mortal o venial (Talavera, 1496/1911, 97. or.).

Aconsejaría yo a las mugeres no presumiessen de mandar a sus maridos, y amonestaría yo a los maridos que no se dexassen mandar de sus mugeres; porque hazer lo contrario no es más que comer con los pies y andar con las manos (Guevara, 1529/1994, 382. or.).

Adan fue engañado por Eua: y no Eua por Adan; y justa cosa es que la muger tome por gouernador al que llamo a la culpa: porque no cayga otra vez con facilidad mugeril (Osuna, 1541, 71.-71b. or.).

Y dice [Salomón], no sin misterio, que le ha de pagar bien, para que se entienda que no es gracia y liberalidad este negocio, sino justicia y deuda que la mujer al marido debe, y que su naturaleza cargó sobre ella, criándola para este oficio, que es agradar y servir, y alegrar y ayudar en los trabajos de la vida y en la conservación de la hacienda a aquel con quien se desposa (León, 1583/2008, 4. kap.).

Horretaz gain, adimen mugatua duenez eta gizona baino ahulagoa denez, etxean gotea eta etxeke lanak egitea dagokio, halabeharrez, emakumeari:

Vemos por experiencia que naturalmente las mugeres todas son flacas, son tímidas, son encogidas, son atadas, son delicadas, son tiernas y aun para gobernar no muy sabias. Pues si las cosas del mandar y gobernar requieren en sí no sola sciencia y esperiencia, mas aun esfuerço para emprender cosas arduas, prudencia para conocerlas, fuerças para executarlas, solicitud para perseguirlas y paciencia para sufrirlas, medios para sustentarlas y, sobre todo, muy grande ánimo para acabarlas, ¿por qué quieren privar al hombre del señorío, pues en él concurren todas estas cosas, y darle a la muger, pues la vemos privada dellas? (Guevara, 1529/1994, 379.-380. or.).

¡Qué placer es verla hacer su colada, lavar su ropa, ahechar su trigo, cerner su harina, amasar su masa, cocer su pan, barrer su casa, encender su lumbrer, poner su olla y, después de haber comido, tomar su almohadilla para labrar o su rueca para hilar! (Guevara, 1539/1950-1952, I, 52. gutuna).

Y pues no las dotó Dios ni del ingenio que piden los negocios mayores, ni de fuerzas las que son menester para la guerra y el campo, mídanse con lo que son y conténtense con lo que es de su suerte, y entiendan en su casa, y anden en ella, pues las hizo Dios para ella sola. Como son los hombres para lo público, así las mujeres para el encerramiento; y como es de los hombres el hablar y el salir a luz, así dellas el encerrarse y encubrirse (León, 1583/2008, 16. kap.).

Eta, etxean itxita egoterekin batera, ahoa ere itxita mantendu behar du emakumeak¹⁸:

Es tan delicada la honrra de las mugeres, que muchas cosas que pueden los hombres hacer y decir, no es lícito a las mugeres que las osen aun boquear. Las señoras que quieren tener gravedad, no sólo han de callar las cosas ilícitas y deshonestas, mas aun las lícitas, si no son muy necesarias, porque la muger jamás yerra callando, y muy poquitas veces acierta hablando. ¡Oh, triste del marido a quien le cupo en suerte de tener muger dezidora, parlera y picuda [...]! (Guevara, 1539/1950-1952, I, 52. gutuna).

Porque, así como la naturaleza, como dijimos y diremos, hizo a las mujeres para que encerradas guardasen la casa, así las obligó a que cerrasen la boca; y como las desobligó de los negocios y contrataciones de fuera, así las libertó de lo que se consigue a la contratación, que son las muchas pláticas y palabras (León, 1583/2008, 15. kap.).

Baita senarrak arrazoi ez duenean ere:

La muger que es prudente y virtuosa deve entre sí pensar que o su marido tiene para reñir ocasión, o por ventura no tiene razón. Diría yo en tal caso que, si tiene razón, le deve sufrir; si no tiene razón, deve con él dissimular; porque de otra manera ya podría ser que se desmandasse ella en tan malas palabras que, començando él la renzilla, quedasse desculpado, y, al principio estando ella sin culpa, quedasse después condenada. No ay cosa en que más una muger muestre su prudencia que es en sufrir a un marido imprudente; no ay en que más muestre su cordura que es en dissimular con un marido loco; no ay en que más muestre su honestidad que es en sufrir a un marido dissoluto; no ay cosa en que más muestre su habilidad que es compadecerse con un marido inábile (Guevara, 1529/1994, 381. or.).

Izan ere, gaiztoa da isilik egon ez eta gizona lausengatzen duen emakumea. Horrela mintzo da Farfán, *Esaera Zaharren* liburuko pasarte bat (*EsZ.* 5:3-4) parafraseatuta¹⁹:

No des oydos a los engaños de la mala muger. Porque sus labios son panales, que destilan miel. Veras su cuello más luzio y atezado que el olio: pero sus dexos amargos son como los assensios; y su lengua aguda como nauaja de dos filos (Farfán, 1585, 226. or.).

Nahiz eta emakumearen eguneroko zereginak ezinezko egiten zuten hura etxean itxita egotea –are gutxiago, etxetik kanpo lan egiten bazuten²⁰–, arriskutsutzat zeuzkaten

18 Hori erdieste aldera, XVI. mendean zehar, adibidez, etengabekoak izan ziren Euskal Herriko zenbait udalek emandako pregoiak emakumeak etxeko atarietan isilik egoteko agintzeko (Roquero Ussía, 2019, 50. or.).

19 Lehenago erakutsi bezala, *Geron* ere aipatzen du Axularrek (Ax. 235) *Esaera Zaharren* liburuko pasarte hori.

20 Barnealdeko *etxeakoandreek*, esaterako, etxeko lanak egiteaz gain, oilo eta txerriak zaintzeko, soroa laiatu eta biltzeko, lihoa laboratzeko, merkatura joateko, esnea banatzeko eta arropa josteko ardura zuten, besteak beste; kostaldekoak, berriz, batelari edota sardinera aritzen ziren (Roquero Ussía, 2019, 351.-397. or.).

kalera irteten ziren emakumeak ere, bakarrik zein lagunduta egiten zituzten irteera horietan gizonekin harremantzeko aukera zeukatelako²¹.

Querría yo que las señoras pensassen entre sí antes que saliessen de sus casas a visitar qué es su fin de aquella visitación hazer. Y, si por caso salen a ver y a que sean vistas, ténganse por dicho que serán pocos los que las loarán de hermosas y serán muchos los que murmurarán en verlas callegeras. [...] De tener las mugeres casadas particulares amicicias, y folgar de visitar y ser visitadas, suele dello suceder en que Dios sea ofendido, el marido injuriado, el pueblo escandalizado (Guevara, 1529/1994, 389.-390. or.).

Bereziki arriskutsu irizten zieten apaingarriak erabiltzen zituzten emakumeei eta, hori dela eta, edergarriak erabiltzearen kontrako baieztapen ugari ere aurkituko ditugu Axularren garaiko lanetan; lukurreriaren pizgarri ez ezik, garestiak, artifizialak, usain txarrekoak eta Jainkoaren eta naturaren kontrakoak zirelakoan (Colón Calderón, 1995):

¿Qué pensáis las mujeres que es afeitáros? Traer pintado en el rostro vuestro deseo feo. Mas no todas las que os afeitáis deseáis mal. Cortesía es creerlo. Pero si con la tez del afeite no descubris vuestro mal deseo, a lo menos despertáis el ajeno. De manera que, con esas posturas sucias, o publicáis vuestra sucia ánima o ensuciáis la de aquellos que os miran. Y todo es ofensa de Dios (León, 1583/2008, 11. kap.).

Si tu [...] vas por la calle vestida con sumptuosos vestidos, no hechas de ver que lleuas tras ti los ojos de todos, y atraes los suspiros de los mancebos, y engendras en ellos el fuego de la concupiscencia, y el tizon del peccado? Y aunque te parece que tu no te pierdes, no vees que pierdes a los otros? (Astete, 1597, 210.-211. or.).

Horregatik guztiarengatik, emaztea ondo kontrolatzeko eskatzen zitzaion gizonari:

Mejor te seria, o engañado marido tener segura la mejor joya de tu casa que son los pechos de tu muger: que no vellos andar por las calles y ponellos alas ventanas y a las puertas y aun llevellos a vender a la yglesia so color de yr a missa. La muger muy affeytada todo lo anda, todo lo visita, y aun a los monesterios mas lexos dize que quiere yr a visperas: y no va sino por ver y ser vista de los galanes que se salen a passear (Osuna, 1541, 126.-126b. or.).

21 XVI. mendearen bukaerara arte, landa-giroko emakumeek nolabaiteko askatasuna zuten kalera irteteko: dela besteren etxean lihoa iruteko nahiz ibaian garbitzeko, dela paseoan edo mezarara joateko; hala ere, elizgizonak irteera horien inguruan esku hartzen hasi ziren 1590etik aurrera (Roquero Ussia, 2019, 271. or.).

Pues ¿qué diremos del mal del engañar y fingir, a que se hacen, y como en cierta manera se ensayan y acostumbran en esto? Aunque esta razón no es tanto para que las mujeres se persuadan que es malo afeitarse, cuanto para que los maridos conozcan cuán obligados están a no consentir que se afeiten. Porque han de entender que allí comienzan a mostrárseles otras de lo que son, y a encubrirles la verdad; y allí comienzan a tentarles la condición y hacerlos al engaño, y, como los hallaren pacientes en esto, así subirán a engaños mayores (León, 1583/2008, 11. kap.).

Sarritan, tratu txarrak ziren kontrol horren ondorioa –tratu txarrak alegatzen dituzte XIV. mendez geroztik abiatutako dibortzio-eskaera ugarik (Córdoba de la Llave, 2006, 20.-21. or.)–; haatik, emaztea zaintzeko beharra ere aipatzen da zenbait lanetan²²:

También es saludable consejo que el marido no sea bravo y desabrido para con su muger [...]. Las mugeres naturalmente son tiernas de complexión, y flacas de condición, y para eso es el hombre, para que sepa tolerar sus faltas y encubrir sus flaquezas; de manera que las han de llamar una vez mordiendo y ciento lamiendo (Guevara, 1539/1950-1952, I, 52. gutuna).

Y demás desto, decir Salomón que la buena casada paga bien, y no mal, a su marido, es avisarle a él que, pues ha de ser paga, lo merezca él primero, tratándola honrada y amorosamente. Porque, aunque es verdad que la naturaleza y estado pone obligación en la casada, como decimos, de mirar por su casa y de alegrar y de cuidar continuamente a su marido, de la cual ninguna mala condición dél la desobliga, pero no por eso han de pensar ellos que tienen licencia para serles leones y para hacerlas esclavas; antes, como en todo lo demás es la cabeza el hombre, así todo este trato amoroso y honroso ha de tener principio del marido; porque ha de entender que es compañera suya, o, por mejor decir, parte de su cuerpo, y parte flaca y tierna, y a quien por el mismo caso se debe particular cuidado y regalo (León, 1583/2008, 3. kap.).

Tambien pecca mortalmente el marido que [...] excessiuamente hiere, o castiga a su muger, o por injuriar o infamarla notablemente le dize algo (Azpilcueta, 1586, 51b.-52. or.).

Ikus daitekeenez, lanotan zabaldutako emakume prestuaren irudia eta emakume gaiztoaren inguruan egindako ohartarazpenak bat datoz, oro har, *Gerok* eskaintzen duen emakumearen irudiarekin. Litekeena da Axularrek lan horietako hainbat irakurri izana –Luis de Leónena barne (Salaberri, 1999b, 30. or.)–, urdazubiarrak ondo ezagutu baitzuen, teologia-batxilerra eskuratzeko Salamancan igarotako urteetan, Espainiako

22 Jarrera hori ez zen, ordea, orokorra, gizonaren ustezko nagusitasun moral eta intelektualak tratu txarrak justifikatzen zituen-eta. Horrela bada, garaiko konfesio-liburu eta moral kristauaren inguruko tratatu gehienek onartzen zituzten senarraren zigorrak –baita aitarenak ere– emakumea *zuzentzeko* bide gisa (Roquero Ussía, 2019, 97. or.), eta zenbait legeren arabera ere zilegi zen emazte adulteroa hiltzea (Torremocha Hernández, 2010, 156. or.; Vigil, 1986/1994, 148. or.).

giro kontrarreformista²³. Alabaina, ez dirudi Axularrek *Geron* agertzen diren emakumearen inguruko baieztapen eta etsenpluak aipatutako lanetatik zuzenean hartu zituenik, ezpada beste iturriren batetik.

5. JUAN DE TORRES AXULARREN ITURRI?

Salamancako unibertsitateko ikasle gisa, ohitura oneko gizon jakintsua izateko prestakuntza jaso zuen Axularrek, Teologia Fakultateko bibliografia berezituaren nahiz bestelako hezkuntza-eskuliburu orokorragoen irakurketa eta azterketaren bidez; bada, Salamancan erabilitako eskuliburu horietako bat da Juan de Torresen *Philosophia moral de principes para su buena criança y gobierno, y para personas de todos estados* (Burgos, 1596) lana (Alejo Montes, 2015, 262. or.). Axularren antzeko kezkek eta argudioak baliatuta, haragiaren bekatuari lotutako gaiak ere jorratzen ditu Torresek *Philosophia moraleko* hainbat ataletan; esaterako, XIII. liburuan («En el qual se comiença a tratar de la templança en cosas sensuales: de los medios con que se adquiere, de donde nace el vicio carnal, y quanto daño cause en la salud»), XV.ean («En el qual se trata, como el vicio carnal trae consigo gran deshonor»), XVI.ean («En el qual se trata como la destemplança del vicio carnal, captiua el coraçon donde reyna, que es otro nuevo daño de la torpeza»), XVII.ean («En el qual se trata como la destemplança del vicio carnal destruye las haciendas, que es otro nuevo daño nacido de la torpeza»), XIX.ean («En el qual se trata de los bienes que trae consigo la Castidad, templança verdadera de las cosas sensuales») edota XX.ean («En el qual se trata de los remedios con que se alcança y conserua esta generosissima virtud de la Castidad»).

Aurreko ikerketek agerian jarri dituzte *Geroren* eta Torresen lanaren arteko zenbait pasarteren arteko antzekotasunak (Bilbao, 2014; Salaberri, 2016), eta pasarte horietan aurkituko ditugu, besteak beste, emakumearen nolakotasuna azaltzera datozen hurrengo azalpen nahiz etsenpluak: Herodesena (Ax. 200; cf. Torres, 1596/1602, 371. or.), Ziro eta Apamarena (Ax. 228; cf. Torres, 1596/1602, 574. or.), Asirioen erregea eta Semiramisena (Ax. 229; cf. Torres, 1596/1602, 635.-636. or.), Ingalaterrako Henrike VIII.arena (Ax. 233; cf. Torres, 1596/1602, 582. or.), Dabid erregea eta Uriasena (Ax. 234; cf. Torres, 1596/1602, 685. or.)—Torresek beste leku batean ere (Torres, 1596/1602, 785.-786. or.) jasotzen du etsenplu hori—, lehoiaren eta emakumearen arteko konparaketa (Ax. 235; cf. Torres, 1596/1602, 688. or.), Demostenes eta Laisen etsenplua (Ax. 254; cf. Torres, 1596/1602, 662. or.) eta, azkenik, Ziro eta Pantearena (Ax. 257; cf.

23 Nahiz eta ez daukagun informazio askorik Axularren bizitzaren eta ikasketa-egoitzen inguruan, 1595. urtean eskuratu bide zuen urdazubiarrak batxiler-titulua, 1600. urtean Sarako erretoretza bere gain hartu aurretik. Izan ere, Salamancako Unibertsitateko teologia-batxilerreko ikasle-zerrendetan Axularren izena ageri da 4. mailako –alegia, azken urteko– 1594-1595 ikasturteko ikasleen artean (Mitxelena Martinez de Ilarduya, 1974, 85. or., 1977, 57. or.), eta, hortaz, pentsatzekoa da 1591tik 1595era bitartean osatuko zituela bere ikasketak. Teologia-batxilerreko ikasketak egiteko, hiru urteko arte-batxilerra eskuratu beharra zegoen aurretik, eta aukeretako bat da Axularrek ikasketa horiek ere Salamancan bertan egin izana (Salaberri, 1999a, 50.-51. or., 1999b, 22. or.).

Torres, 1596/1602, 781. or.)²⁴. Bada, Bilbaoren eta Salaberriren lanetan identifikatutako antzekotasun horiei, *Philosophia moralarekin* nolabaiteko lotura erakusten duten *Geroko* honako pasarte hauek gaineratu beharko genizkieke orain:

Lehenbiziko gezurra, lehenbiziko emazteak erran zuen. Galdegin zeraukanean deabruak Ebari, ea zergatik etzuen jaten parabisuaren erdian zegoen zuhaitz eder haren fruitu eder hartarik, ihardetsi zuen: *Ne forte moriamur* (*Genes*. 3). «Eztut jaten, zeren erran baiteraut Jainkoak, baldin jaten badut, benturaz hilen naizela». Eta, alabaina, Jainkoak etzioen halakorik erran; etzioen benturarik aipatu. Garbiki eta segurki erran zioen, jaten zuen egun berean hilen zela; erran nahi du, mortal eginen zela, hil-kizun izanen zela. *In quocumque, enim, die comederis ex eo, morte morieris* (*Genes*. 2). *Benturaz* hura Ebak berak berretu eta iratxeki zeraukan, eta berretura eta iratxetura hartaz, bere burua eta guztiok ere galdu ginituen (Ax. 48).

Hargatik erraiten du Spiritu Sainduak: *Favus, enim, distillans labia meretricis, et nitidius oleo guttur eius. Novissima, autem, illius amara quasi absinthium* (*Proverb*. 5). Eztemozula konturik emaztearen balakuari eta enganamenduari. Zeren ezta darion beraska bezala dira haren ezpainak, eta olio bano leunago haren lephoa; ordea, ondorea, azken fina, absintio belharra bezain min eta gozo gabe. Lehenbizian amorio handia, azkenean gaitzerizkoa errabiatua. Lehenbiziko egunean besarka, hurrenekoan kolpeka. Adiskidetasunetik etsaitasuna, amoriotik desamorioa sortzen da (Ax. 235).

[1] Por que se perdió Eua sino por falta de Fê? Dixo Dios afirmatiuamente, que moririan, si comian, y ella con la mala sugestion del demonio pusolo en duda, *Ne forte moriamur* (Torres, 1596/1602, 112. or.).

[1] (ertzean) *Genes*. 3.

El recato que pedimos en la lengua, se deve tener y mucho mayor, por ser mas el peligro, en conuersar con mugeres, cuya platica es dulce como la miel, dize el Espiritu santo [1]: pero al cabo tiene efectos mas amargos que los agenxos. [...] *Favus distillans labia meretricis, et nitidus oleo guttur eius, nouissima autem illius amara quasi absinthium* (Torres, 1596/1602, 791. or.).

[1] (ertzean) Prouer. c. 5.

24 Ziro eta Pantearen etsenplua Bilbaok (2014, 164. or.) jaso zuen lehenbizi, eta Salaberrik (2016) ondoren; gainerakoak Salaberrik (2016) aipatutakoak dira.

Zeren amorantea, eta guztiz amorante miaua eta eskalea, huntz adarra bezala da. Huntzak inguratzen du zuhaitza, besarkatzen du, edoskitzen du, eta azkenean ihartzen du. Hala bada, amoranteak biphiltzen du, larrutzen du, ariman eta gorputzean ihartzen du (Ax. 238).

Ongi heldu da pontu hunetara emazte pres-tuaz Spiritu Sainduak dioena: *Quaesivit lanam et linum, et operata est consilio manuum suarum* (Prov. 31). «Bilhatu zituen ilea eta lihoa, eta biak bere eskuz landu eta obratu zituen» (Ax. 262).

No solo es comparado el vicio de la carne al fuego, [...] sino tambien nos es significado por la yedra [...]. La causa es, porque tiene aquesta planta condicion de afferrar fuertemente con lo que topa, dessustanciar y quitar el xugo de lo que abraça, de la manera que las mugeres torpes pelan y roban a sus amantes (Torres, 1596/1602, 653. or.).

De la muger fuerte dize el Espiritu santo [1]: *Quaesivit lanam et linum, et operata est consilio manuum suarum*. Labraua lana para las ropas exteriores, y lino para las interiores (Torres, 1596/1602, 793. or.).

[1] (ertzean) Prou. 31.

Geron eta Philosophia moralean jasotako aipu eta etsenplu horien arteko antzekotasuna ukaezina bada ere, erabat argitu gabe dago oraindik zein den Torresen eta Axularren lanen arteko harremana; Salaberrik (2016, 52.-53. or.) ziurtzat jotzen du Torres Axularren iturri zuzen dela, nahiz eta Bilbao zuhurrago azaltzen den:

Ahora hemos identificado una obra didáctica de finales del siglo XVI como probable cantera de citas, referencias y *exempla* de Axular: la *Filosofía moral de príncipes* (Burgos, 1596) de Juan de Torres. Un estudio que contemple el conjunto de la obra del autor vasco y del autor medinense deberá evaluar más afinadamente el alcance de la dependencia de Axular con Juan de Torres (Bilbao, 2014, 167. or.).

Salaberrik (2016, 77. or.) berak jasotako Demostenesen etsenpluari bagagozkio, ohartuko gara, Aulo Gelioz gain, Plutarko aipatzen duela Axularrek autoritate gisa, eta Torresek, berriz, Makrobio; hona hemen pasartea:

Kontatzen du Aulo Geliok Korintioko herrian zela Lais zeritzan emazte eder bat, famatua, amoltsua, plazer egilea eta bere ofizioaren baliatzen ongi ziakiena (Aul. Gelits. lib. 1, cap. 3). Bada, egun batez Demostenes filosofo handi hura emazte haren aldetik iragaiten zela, kilikatu zen, ernatu zen, linburtzen hasi zen; eta galdegin zioen Lais berari, ea zenbana saltzen zen fruitua, zer balio zuen merkatalgoak. Eta alegerarik, ustez ezen ihizia sarean zuen, eskatu zeikan suma handi baten, gehiago borzehun ezkuturen baino: handiari handiki. Demostenek aditu zuenean emamuthiriaren demanda, ihardetsi zioen,

Vendia muy cara, dize Aulo Gelio [1], aquella famosa ramera de Corintho, llamada Lais, a cuya taberna llegandosele una vez el gran Demosthenes, y viendo a la puerta el ramo de su desemboltura, antes de entrar la pregunta, a como valia el vino: la torpe mugercilla pensando que hauia picado y tragadose el anzuelo con el cebo de su hermosura (la qual era tanta que concurría toda Grecia por verla) pidiole una gran suma de dinero: pero uiendo el discreto Philosopho, la desuerguença y codicia de la deshonesto Lais, pues segun Macrobio [2], no se aprecio en menos que medio talento: dixola con grande

ez uste bezala: *Ego poenitere non tanti emo* (Plutarc. in *Aphothothe*). «Eztut nik urrikitzea edo urrikia horrein garastia erosten» (Ax. 254).

modestia: *Ego poenitere tanti non emo* (Torres, 1596/1602, 662. or.).

[1] (ertzean) Aul. Gel. lib. I cap. 8.

[2] (ertzean) Macrobian lib. 2 Saturnal.

Torresek ematen duen Makrobioren erreferentzia zuzena da, *Saturnalia* liburuan (*Saturn.* 2:2:11) Demostenesen aipua jasota baitago; haatik, Plutarkok ez du aipu horren berri ematen, Salaberrik (2017, 135. or., 71. oh.), *Geroko* aipu klasikoen inguruko lanean, adierazten duen bezala. Aulo Gelioren erreferentziari buruz, honakoa esaten du Salaberrik:

Torresenetik jasoa (1596, 630: «Aul. Gel. Lib. I, cap. 8»), baina Axularrek gaizki kopiatu zuen kapituluaren zenbakia: «Aul. Gelits. lib. 1, cap. 3». Aldi berean –eta akatsen alorrean–, Aulo Gelioren erreferentzia eman eta gero, orrialde berean, Demostenesen hitzak jasotzean, Plutarkoren *Aphotegmatatik* atera izan balu bezala ematen du Axularrek erreferentzia, latinezko esaldiaren parean. Nolanahi ere, oso da ohargarria nola erabili duen literatura erlijiosoak aipu «eredugarri» hau (eta beste batzuk!), egile desberdinei esleituz (Plauto, Demostenes, etab.) edota anekdotaren protagonistak ere aldatuz (Salaberri, 2017, 129. or., 30. oh.).

Horrela bada, *Makrobio* > *Plutarko* aldaketari dagokionez galdera honi erantzun beharko genioke: Axularri berari ala Axularren beste iturriren bati zor diogu aldaketa hori? Tamalez, ez gara galdera horri erantzuteko gai momentuz; hala ere, aipatutako bi aukeren inguruan, garrantzitsua da gogoan izatea badirela, *Gerok* eta *Philosophia moralak* bat egiten duten pasarteetan, Axularrek Torresengandik zuzenean hartu ez zituen aipuak (ik., adibidez, Salaberri, 2017, 139. or., 90. oh.; San Juan Manso, prentsan).

Egiazki, Torresen eta Axularren lanen arteko antzekotasunak kontuan hartuz gero –alegia, Bilbaok eta Salaberrik erakutsitakoak, bai eta lan honetan jasotakoak ere–, handia da Axularrek Torresen lanetik zuzenean edan zuela pentsatzeko tentazioa. Alabaina, hori ez da orain arte ezagutzen ditugun datuek uzten diguten aukera bakarra; izan ere, ezin dugu baztertu *Geroko* pasarteetan iturria *Philosophia moralak* ez beste lanen bat izatea –Torresen iturri ere izan zena agian, nahiz eta hori ezinbestekoa ez izan–. Torresek berak ere, Axularrek baino lehenago, Salamancan ikasketak egin zituela aintzat hartuta (Salaberri, 2016, 48. or.), bi aukerak dira zilegi: dela Axularrek Torresen lanetik zuzenean hartu zituela emakumearen inguruko aipu eta etsenpluak –eta, kasuren batean, aldaketaren bat erantsi ziela–; dela batak eta besteak elkarrekin erlazionatutako iturrietan aurkitu zituztela horiek. Agian, etorkizuneko lanek argituko dute auzia; nolanahi ere, ukazina da biek ala biek literatura kontrarreformistan ohikoak ziren ideiak eta topikoak baliatuta ehundu zutela beren lanetan azaltzen duten emakumearen irudia.

6. ONDORIOAK

Hauexek dira arestian esandakotik atera ditzakegun ondorio nagusiak:

- a) Gizona haragiaren bekatutik urruntze aldera, emakumearen irudi bikoitza eskaintzen du Axularrek: batetik, emakume gaizto eta arriskutsuaren berri ematen du, bazter-nahaslea, lausengaria, gezurtia, adulteriogilea, zekena edota bekatu-eragilea dela nabarmenduta; bestetik, emakume prestua aipatzen du, haren apaltasuna nahiz fidelitasuna laudatuta. Bi horien artean, lehen irudia da *Geron* gailentzen dena.
- b) Axularrek eskainitako emakumearen irudia bat dator XVI. eta XVII. mendeetan zehar Europako hainbat herrialdetan ekoiztako literatura kristauan –katolikoan nahiz protestantean– aurkituko ditugun emakumearen inguruko topiko eta ideia askorekin; besteak beste, Salamancako giro kontrarreformistan arras ezagunak ziren askotariko predikazio-liburu edo eskuliburu didaktikoetan zabaldukoekin. Horietako zenbait ezagutuko zituen, seguru asko, Axularrek bere ikasle garaian, eta bertan jasotako ideietatik edango.
- c) Salamancako irakasleek zein ikasleek erabilitako eskuliburu didaktikoetako bat da Juan de Torresen *Philosophia moral de principes* (Burgos, 1596) lana. Aurreko ikerketek agerian jarri dute Torresen liburu horretan jasotako aipu eta etsenplu ugari aurkitu daitezkeela *Geron*, baita emakumearen irudia osatzera datozen zenbait ere. Ikerketa horietan jasotako adibideei, beste batzuk gaineratu behar dizkiegu orain; alabaina, ezin dugu zehaztu Axularrek Torresen lanarekiko erakusten duen mendekotasuna zuzena ala zeharkakoa den.

7. ERREFERENTZIAK

Agerre Azpilikueta, P. *Axular* (1643). *Guero*. Bordele: G. Milanges.

Alejo Montes, F. J. (2015). Fuentes y bibliografía para una aproximación a la pedagogía universitaria: Salamanca en la Edad Moderna. In L. E. Rodríguez San Pedro & J. L. Polo (koord.), *Fuentes, archivos y bibliotecas para una historia de la Universidades Hispánicas (Miscelánea Alfonso IX, 2014)* (247.-268. or.). Salamanca: Universidad de Salamanca, IEMYR & Fundación Ana Díaz Medina.

Apecechea Perurena, J. (1978). *Tratado sobre el matrimonio*, de Joaquín Lizarraga (año 1782). I. *FLV*, 29, 339-360.

Apecechea Perurena, J. (1979). *Tratado sobre el matrimonio*, de Joaquín Lizarraga (año 1782). II. *FLV*, 31, 71-90.

Apecechea Perurena, J. (1981). *Tratado sobre el matrimonio*, de Joaquín Lizarraga (año 1782). III. *FLV*, 37, 215-232.

Apecechea Perurena, J. (1982). *Tratado sobre el matrimonio*, de Joaquín Lizarraga (año 1782). IV. *FLV*, 40, 523-538.

Apecechea Perurena, J. (1985). *Tratado sobre el matrimonio*, de Joaquín Lizarraga (año 1782). V. *FLV*, 46, 283-304.

- Apecechea Perurena, J. (1987). *Tratado sobre el matrimonio*, de Joaquín Lizarraga (año 1782). VI. *FLV*, 50, 251-280.
- Apecechea Perurena, J. (1990). *Tratado sobre el matrimonio*, de Joaquín Lizarraga (año 1782). VII. *FLV*, 56, 277-302.
- Arcocha-Scarcia, A. (1999). Géotemporalité de l'enfer dans le *Guero* de Pedro de Axular. *Lapurdum*, 1 (ale berezia: *Les lettres basques au temps d'Axular [1600-1650]. Actes du colloque de Bayonne [12-13 avril 1999]*), 95-104.
- Astete, G. de (1597). *Tratado del gouierno de la familia y estado de las viudas y donzellas*. Burgos: Iuan Bautista Baresio.
- Azpilcueta, M. de (1553/1554). *Manual de confesores y penitentes*. Coimbra: Joaõ de Barreira & Joaõ de Alvres (1554. Toledo: Iuan Ferrer).
- Azpilcueta, M. de (1586). *Compendio del Manual de confesores y penitentes*. Valladolid: Antonio Suchet.
- Bilbao, G. (2014). Obras de referencia latinas y otras fuentes en el *Gero* (1634) de Axular. In I. Ruiz Arzalluz (koord.), *Estudios de filología e historia en honor del profesor Vitalino Valcárcel* (I, 151.-168. or.). Gasteiz: UPV/EHU.
- Bilbao, G., Gómez, R., Lakarra, J. A., Manterola, J., Mounole, C. & Urgell, B. (2020). *Lazarraga Eskuizkribuaren edizioa eta azterketa* (2. libk.). *Testua*. Gasteiz: UPV/EHU.
- Brandenberger, T. (1996). *Literatura de matrimonio. Península Ibérica. Siglos XIV-XVI*. Zaragoza: Pórtico.
- Burke, P. (1978/1991). *La cultura popular en la Europa moderna*. Madril: Alianza.
- Burrieza Sánchez, J. (2005). La percepción jesuítica de la mujer (siglos XVI-XVIII). *Investigaciones Históricas: Época moderna y contemporánea*, 25, 85-116.
- Cacho, M. T. (1993). Los moldes de Pygmalion (Sobre los tratados de educación femenina en el Siglo de Oro). In I. M. Zavala (koord.), *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua castellana)* (2. libk. *La mujer en la literatura española*, 177.-2013. or.). Madril: Anthropos.
- Candau Chacón, M. L. (2011). Literatura, género y moral en el Barroco Hispano: Pedro Jesús y sus consejos a «señoras y demás mujeres». *Hispania Sacra*, 63/127, 103-131.
- Candau Chacón, M. L. (2015). Religiosidad, ocio y «entretenimientos». Ocupando el ocio de la mujer honesta (Fr. Alonso Remón, s. XVII). *Cuadernos de Historia Moderna*, 40, 31-61.
- Cardailiac-Hermosilla, Y. (1999). L'éducation en Espagne au XVIe siècle d'Urdax à Salamanque. *Lapurdum*, 1 (ale berezia: *Les lettres basques au temps d'Axular [1600-1650]. Actes du colloque de Bayonne [12-13 avril 1999]*), 171-186.
- Colón Calderón, I. (1995). De afeites, alcoholes y hollines. *Dicenda. Estudios de lengua y literatura españolas*, 13, 65-82.
- Córdoba de la Llave, R. (2006). Mujer, marginación y violencia entre la Edad Media y los tiempos Modernos. In R. Córdoba de la Llave (koord.), *Mujer, marginación y violencia entre la Edad Media y los tiempos Modernos* (7.-27. or.). Córdoba: Universidad de Córdoba.
- Farfán, F. (1585). *Tres libros contra el pecado de la simple fornicacion. Donde se aue-rigua, que la torpeza entre solteros es peccado mortal, segun ley diuina*,

- natural, y humana. Y se responde a los engaños de los que dizen que no es peccado.* Salamanca: Herederos de Matias Gast.
- Farfán, F. (1592). *Regimiento de castos y remedio de torpes. Donde se ponen XXVIII remedios contra el peccado de la torpeza, y por otras tantas vias se exhorta el christiano al amor de la castidad.* Salamanca: Cornelio Bonardo.
- García, S. (2015). De monja a conquistador, de mujer a hombre: los viajes de Catalina de Erauso. *Atenea. Revista de artes, ciencias y letras*, 511, 63-80.
- Guevara, A. de (1529/1994). *Reloj de príncipes.* Valladolid: Nicolás Thierry. In E. Blanco (arg.), *Obras Completas de Fray Antonio de Guevara* (II, 1.-943. or.). Madril: Fundación José Antonio de Castro.
- Guevara, A. de (1539/1950-1952). *Epístolas familiares.* Valladolid: Iuan de Villaquiran. J. M. de Cossío (arg.). Madril: Aldus. <http://www.cervantesvirtual.com/obra/libro-primero-de-las-epistolas-familiares--2/> helbidetik berreskuratua.
- Iziz, R. & Iziz, A. (2016). *Historia de las mujeres en Euskal Herria. Prehistoria, Romanización y Reino de Navarra.* Tafalla: Txalaparta.
- Lancre, P. de (1612). *Tableau de l'inconstance des mauvais anges et demons. Où il est amplement traicté des sorciers et de la sorcellerie.* Paris: Nicolas Buon.
- Le Goff, J. & Truong, N. (2003/2005). *Una historia del cuerpo en la Edad Media.* Bartzelona: Paidós.
- León, L. de (1583/2008). *La perfecta casada.* Salamanca: Iuan Fernandez. J. San José Lera (arg.). Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. <http://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmcw3886> helbidetik berreskuratua.
- Martí, S. (2010). *Lo que nuestros clásicos escriben de las mujeres.* Madril: Luarna.
- Martín Casares, A. (2002). Las mujeres y la «paz en casa» en el discurso renacentista. *Chronica Nova*, 29, 217-244.
- Mitxelena, K. (1981). Euskal Literaturaren bereizgarri orokorrak. In Hainbat egile, *Euskal Linguística eta Literatura: bide berriak* (259.-278. or.). Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Mitxelena Martínez de Ilarduya, I. (1974). Sobre la estancia de Axular en la Universidad de Salamanca. *FLV*, 16, 85-88.
- Mitxelena Martínez de Ilarduya, I. (1977). Axularren titulua. *FLV*, 25, 57-68.
- Morant Deusa, I. (2005). Hombres y mujeres en el discurso de los moralistas. Funciones y relaciones. In R. E. Ríos Lloret (koord.), *Historia de las mujeres en España y América Latina*. (2. libk. *El mundo moderno*, 27.-62. or.). Madril: Cátedra.
- Muguruza Roca, I. (2011). Género y sexo en los Confesionales de la Contrarreforma. Los pecados de las mujeres en el *Manual de confesores y Penitentes* de Manuel de Azpilcueta. *Estudios Humanísticos. Filología*, 33, 195-218.
- Ortega-Sierra, S. (2012). Discursos pre-sociológicos: Sobre algunas clasificaciones femeninas en la Edad Media. *Lemir*, 16, 301-328.
- Osuna, F. de (1541). *Norte de los estados. En que se da regla de bivar a los mancebos y a los casados e a los biudos, y a todos los continentes. Y se tratan muy por estenso los remedios del desastrado casamiento, enseñando que tal a de ser la vida del christiano casado.* Burgos: Juan de Junta.
- Roquero Ussía, C. (2019). *Historia de las mujeres en Euskal Herria. Del Viejo Reino al Antiguo Régimen.* Tafalla: Txalaparta.

- Salaberri Muñoa, P. (1997). *Axularren prosa erretorikaren argitan* (doktore-tesia). UPV/EHU, Gasteiz.
- Salaberri Muñoa, P. (1999a). XVII. mendeko idazleen prestakuntzaren inguruan. Axularren kasua (I). *Karmel*, 227, 40-52.
- Salaberri Muñoa, P. (1999b). XVII. mendeko idazleen prestakuntzaren inguruan. Axularren kasua (II). *Karmel*, 228, 20-44.
- Salaberri Muñoa, P. (2000). *Gero* liburua ahalbidetu zuen irakurleaz. *Karmel*, 230, 3-16.
- Salaberri Muñoa, P. (2016). *Geroren* iturbegietako baten kariaz. *Egan*, 69(3/4), 41-88.
- Salaberri Muñoa, P. (2017). Axularren liburutegia arakatzen. Aipu klasikoak *Geron*. *Egan*, 70(3/4), 119-142.
- San Juan Manso, E. (prentsan). «*Sine Cerere et Bacho friget Venus*» (Terentzio, *Eunuchus* 732). Enblema-liburuak Axularren iturri? *Uztaro*.
- Segura Graño, C. (2001). Introducción histórica. In C. Segura Graño (koord.), *Feminismo y misoginia en la literatura española, fuentes literarias para la historia de las mujeres* (13.-18. or.). Madril: Narcea.
- Souviron López, B. (2018). La construcción de la identidad femenina en la literatura clásica española del s. XV al s. XVII. *Esfemas Literarias*, 1, 59-73.
- Talavera, H. de (1496/1911). *De cómo se ha de ordenar el tiempo para que sea bien expendido. Avisación á la virtuosa é muy noble señora doña Maria Pacheco, Condesa de Benavente, de cómo se debe cada día ordenar é ocupar para que expienda bien su tiempo*. Granada. In M. Mir (arg.), *Escritores místicos españoles* (94.-103. or.). Madril: Bailly-Baillièere.
- Torremocha Hernández, M. (2010). *La mujer imaginada. Visión literaria de la mujer castellana del Barroco*. Badajoz: @becedario.
- Torres, J. de (1596/1602). *Philosophia moral de principes para su buena criança y govierno, y para personas de todos estados*. Burgos: Iuan Bautista Baresio (1602. Burgos: Iuan Bautista Baresio).
- Urgell Lázaro, B. (2015). *Gero. Axular (edizio kritikoa)*. Iruña & Bilbo: Nafarroako Gobernu & Euskaltzaindia.
- Urkizu, P. (2005). Euskal poesia idazleen artean lehen anderea. Maria Estibaliz de Sasiola (Deba 1550a-1611). *Lapurdum*, 10, 287-302.
- Vázquez García, F. & Moreno Mengíbar, A. (2006). La supresión de las mancebías y la criminalización de la prostituta en la España Moderna: una aproximación comparativa. In R. Córdoba de la Llave (koord.), *Mujer, marginación y violencia. Entre la Edad Media y los tiempos Modernos* (333.-356. or.). Córdoba: Universidad de Córdoba.
- Vigil, M. (1986/1994). *La vida de las mujeres en los siglos XVI y XVII*. Madril: Siglo XXI de España.
- Villasante, L. (1972). *Axular: Mendea, Gizona, Liburua*. Oñati: Jakin.
- Villasante, L. (1973). *Axular-en Hiztegia. Euskara - Español - Francés*. Oñati: Jakin.
- Yalom, M. (2001/2003). *Historia de la esposa*. Bartzelona: Salamandra.
- Zafra, E. (2009). *Prostituidas por el texto. Discurso prostibulario en la picaresca femenina*. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press.

